

A POLITIKATUDOMÁNY HELYZETE

POKOL BÉLA

Professzionizálódás, értelmiség és politika

A hazai politológia helyzete több oldalról vizsgálható. Megítélésem szerint fontos belátásokra juthatunk, ha a magyar értelmiség egészének szerveződését és ennek mind a társadalomtudományok, mind a politika belső szerveződéséhez való viszonyát tesszük az elemzés középpontjába. A magyar politológia — mint tudományos diszciplína — még csak most van kialakulóban, és jövőbeni perspektíváinak felméréséhez számot kell vetnünk az átfogóbb értelmiségi-szellemi életünk, a politikai kultúra és a politika szerveződésének összefüggéseivel.

Talán úgy lehet a legjobban felmutatni a hazai politikai kultúra és a politika szerveződésének sajátosságait, ha ezek nyugat-európai szerveződésének közös alapvonásaival vetjük egybe a mienket. Ha magas absztrakciós szinten közelítjük meg a nyugati társadalmak kulturális szerveződését, akkor a közöttük is meglévő fontos különbségektől eltekinthetünk, és az elmúlt kb. két évszázad kulturális fejlődését úgy írhatjuk le, mint az egységes értelmiségi kultúra fokozatos, belső differenciálódását, és az olyan speciálisabb kulturális formák egymástól elszakadását, mint amit a tudomány, a művészet, majd a professzionizálódó újságírás és a politika alrendszerei jelentenek. Ezek a speciálisabb tudásformák önálló értékelési dimenziókat alakítottak ki — hasítottak le a korábbi egységesebb értelmiségi kulturális szférából, és az önálló értékelések mentén a professzionális tudós, művész, zornaliszta stb. jutalmazási mechanizmusai kitesztik a belső értékelésüktől most már idegen értékszpontok hatását. Például lehet valakinek szellemi teljesítménye csillogó stílusban megírva, tudományosan értékelhetetlennek számít, ha originálisan új összefüggés leírását nem tartalmazza. Ugyanígy lehet gondolatilag-filozófiaiilag magasröptű vagy politikailag gyűjtő hatású egy irodalmi alkotás, de művészeti értékelése alacsony marad, ha nem felel

meg a kor esztétái és kritikusai által elfogadott „művészi szép” ismerveinek. Targyunk szempontjából ugyanígy fontos, hogy lehet valaki jelentős tudós vagy művész, akit az adott ország szélesebb kulturális körei igen nagyra becsülnek, de ez a teljesítménye — politikai fellépése esetén — önmagában nem fogja megrendíteni az adott ország politikai tábornemegoszlásait. Noha, mint tudjuk, ha Habermas vagy annak idején Heinrich Böll kiállt egy politikai vitában valamelyik fél mellett, az nyomatékostó érvet jelenthetett.

Egyszóval a nyugati társadalmak kulturális szerveződésének jellemzőjeként az egységes értelmiségi kultúra felbomlását és a professzionálizálódó speciális tudásformák, illetve ezek önálló értékelési mechanizmusainak önállóságát szeretném kiemelni. Önálló politikai logika — amelyet a periodikusan visszatérő választások és a többpártrendszeren felépülő parlamentarizmus intézményesít — csak akkor tud kialakulni, ha két periódus között *ténylegesen* a választások eredményei döntenek el a kormányhatalom mindenkori birtoklását. És — hogy rögtön jelezzem a mai magyar sajátosságot — ez nem tud kialakulni, ha a választások eredményeitől függetlenül egy saját intézményrendszerrel rendelkező értelmiségi értékelési mechanizmus folyamatosan és hatékonyan felül tudja bírálni a mindenkori kormánypárt döntéseit. Azt mondanám — némileg korrigálva Niklas Luhmann megfogalmazását a politikai alrendszer orientáló értékpárosáról —, hogy a „kormányon maradni/vagy ellenzékbe menni” értékelési duál tiszta működése biztosít önálló logikát a politikának.

Magyarországon — szemben az előbb vázolt képpel — az egységes értelmiségi kultúra belső széttagozódása professzionális tudásformákra még csak nagyon csekély fokban ment végbe. A folyamatai megindultak ugyan a múlt század utolsó évtizedeiben, és a német kulturális térségbe ágyazottan egy sor világhírű tudóst és művészt adtunk ekkor néhány évtizedig, de az ország leszakadása erről a térségről és az ország magyar lakta területeinek szétdarabolása Trianon nyomán, az 1920-as évektől, megakasztotta ezt a fejlődést. A sztálinizmus pedig — lényegi felépítésénél fogva — visszavett minden autonómiát és társadalmi alrendszerű differenciálódást Közép-Európában. Hadd jegyezzem meg, hogy a sztálinizmust — ha zárójelbe tesszük borzalmaikat, és semlegesen akarjuk megfogalmazni a lényegét — akkor meghatározhatjuk mint *tagólság nélküli és centralizált struktúrát, amely igyekezett szétúzni minden társadalmi alrendszer logikáját*. Hogy ez modernizációs zsákutca, és egy differenciálódott társadalmi struktúrán nyugvó nyugati modellel szemben a rendszernek el kell buknia — persze, ha már egyszer nem tudta idejében megsemmisíteni katonailag Nyugatot a „világforradalom” menetében, mint azt valaha az oszmán birodalom is megkísérelte —, azt Magyarországon már a hetvenes évek végén tudtuk néhányan Niklas Luhmann és Talcott Parsons nagyon absztrakt elemzéseit nyomán.

Az elmúlt évtizedek nyomán Magyarországon tehát megakadt az egységes értelmiségi kultúra felbomlása, sőt a magyar reformok évtizedei alatt, amikor az alternatív politikálás bizonyos lehetőséget kapott, de

önálló terep nélkül — és így szükségképpen a társadalomtudományokba és az irodalomba szorult vissza —, még csak erősödött az értelmiségi kultúra egységes jellege. Ennek pedig óriási hatása van ma mind a tudomány, a művészet, mind az újságírás és a politika belső értékelési mechanizmusaira.

Hadd hozzak ennek érzékeltetésére néhány példát. Ha én mint egyetemi professzor egy sor cikket írok néhány szűk körben olvasott szaklapban, azt egy-két szorgalmasabb kollégám biztos észreveszi. De ha napilapban nyilatkozom újságírónak, vagy egy tudományos cikkem napi politika szerint aktuálisabb részét publikálom itt, akkor nyolc-tíz ilyen hírlapi cikk után az ország fő politológusává, szociológusává, filozófusává avanszálhatok. Sőt, ha egyáltalán nem írok tudományos cikket, hanem más által megírt ilyen dolgozatokból folyamatosan kimazsolázok egy-két politikailag aktualizálható felismerést, akkor is én leszek a főtudós, és ha egy más egyetemre pályázok vagy kutatási pályázatot adok be, akkor ezzel a teljesítménnyel nagyobb esélyem van az elismerésre, mint esetleg egy tucat „száraz” szakkönyvvel. De hasonló a helyzet más téren is. Az író, a költő, a műkritikus, aki értelmiségi rendezvényeken sűrű morális kiállásaival politikai viták kapcsán hírnevet szerez, mint „népben–nemzetben gondolkodó”, vagy a másik táborban mint „értelmiségi guru”, az bizvást tényleges esztétikai teljesítménye fölött lesz díjazva íróként, költőként is, szemben azokkal, akik ilyen szerepet nem vállalnak. Bár, őszintén szólva, itt azért annyira nem torzítja el az átfogó értelmiségi értékelés a professzionálisat, mint a filozófia vagy a társadalomtudományok esetében, ahol szinte nem is létezik ma nálunk önálló professzionális értékelés.

Következő tétel, hogy az összefonódott és egységes értelmiségi kulturális struktúra az elmúlt négy-öt év sajátos magyar politikai átalakulása folyamán még fontosabb szerepet kapott a mai politikai szféra szempontjából, mint az a tudomány vagy a művészet esetén megfigyelhető. Más oldalról megfogalmazva: a politika logikája ma Magyarországon még inkább bele van fonódva a diffúz értelmiségi struktúrába, mint a többi kulturális jellegű alrendszer esetében. Fontos még ebből a szempontból, hogy a politikára ható értelmiségi diskurzus, nyilvános véleményformálás, amely végül is közvetlen okozója volt az elmúlt évek politikai fordulatának, a *tömegmédiákban és a sajtóban szerveződött meg.*

Ez a jelenség a 1980-as évekre nyúlik vissza, és az 1987–1990-es politikai átalakulásban érte el csúcspontját. Röviden szólva, ez az átalakulás — szemben a némileg későbbi NDK-beli, cseh, majd román átalakulással — nem a százezres tömegek közvetlen követelései, utcai tüntetései hatására ment végbe, hanem egyrészt annak volt a következménye, hogy az uralkodó párt belső kettéválása reformerekre és apparátcsikokra patthelyzetet teremtett, másrészt annak, hogy a patthelyzetet kihasználó értelmiségi reformerek és bizonyos újságíró körök nyilvánosság előtt folyó vitái a többpártrendszerre áttérés szükségességéről radikalizálódtak. Természetesen ez a sajtón keresztül zajló békés forra-

dalom nem lett volna lehetséges a „reálisan létező szocializmus” nyilvánvaló és akut válsága, illetve Gorbacsov ezt belátó Moszkvájának kényszerűen toleráns magatartása nélkül. *Magyarország mindenestre anélkül jutott el 1988 végére a többpártrendszerre áttérés hivatalos elismeréséig, hogy azt tömegesebb politikai erők követelték volna.* A maroknyi ellenzék főként morális kiállásai révén hatott nálunk, és nem az átalakulás kauzális tényezőjeként. A többpártrendszerre való áttérés Magyarországon a tömegkommunikációs eszközökben ment végbe zurnaliszták és értelmiségi reformerek nyilvános véleményformálása révén — miközben az állampolgárok milliói szobáikban a TV és a rádió előtt ülve meghökkenve figyelték, miként dőlnek meg egyre-másra a korábbi tabuk, néha hetek-hónapok alatt. Ez a tény — megítélésem szerint — ma eléggé elhallgatott az átalakulásról szóló leírásokban, és nem szívesen ismerik be az újonnan létrejött politikai pártok sem. Ehelyett vagy leszűkítik az átalakulást 1989 őszére, nem említve a korábbi két-három év ez irányú fejleményeit, vagy aránytalanul felnagyítják némely hozzájuk közel álló pártideológusok kauzális hatását az eseményekre. Ezzel szemben hadd állítsam én azt, hogy az akkori *Magyar Nemzet*, a *Heti Világgazdaság* és a *168 óra* című rádióműsor alig nyolc-tíz újságírója kauzálisan erősebben hatott az átalakulásra, mint az összes ellenzéki szervezet együttvéve.

Azt, amit a mostani témám szempontjából fontosnak tartok abban foglalthatom össze, hogy az átalakulás menetében *az egységes értelmiségi struktúra a tömegmédiák révén közvetlenül is intézményrendszerhez jutott, és néhány vezető újságíró, tv- és rádióriporter révén megszemélyesített szervezőt is kapott.* Miután a politikai fordulat lezajlott, annyiban változott a helyzet a tömegmédiákban, hogy most már nem társdalomtudós-reformerek voltak a riporterek „társai” az értelmiségi-politikai diskurzusok színrevitelében, hanem eleinte a megelőző rendszerrel nyíltan szembe forduló filozófusok és irodalmárok, majd napjainkban már bárki, aki egy téma kapcsán eléggé kritikus tud lenni a kormány-pártokkal szemben.

Következő tétel, hogy az 1989-től kialakuló többpártrendszer eddig nem tudta leválasztani a politizálást sem a tömegmédiákról, sem kiszakítani az egységes értelmiségi kulturális struktúrából. Lehet ma valaki Magyarországon a legnagyobb ellenzéki párt elnöke, de ha a tömegmédiák nem őt, hanem a pártján belüli és vele szemben álló kisebbségi csoportosulásokat favorizálják — politikailag halott ember.

A politikának ez a szoros belefoglalása a tömegmédiákba és ennek révén az egységes értelmiségi struktúrába hosszabb távon nyilván csökkenni fog, és az autonóm politikai alrendszer, illetve az ettől is elszakadó tömegkommunikáció önálló logikája jobban leveti a mai közvetlen értelmiségi kontrollt. Tény azonban, hogy az elmúlt három évben nemhogy csökkent volna, hanem inkább tovább erősödött ez az összefonódottság. Ennek magyarázatára egyetlen okot említenék a sok közül. Az 1990-es tavaszi első parlamenti választásokon azok a pártok, amelyek a tömegmédiákban túlnyomó többségű szimpatizánsokkal rendelkeztek —

eleinte az SZDSZ, majd később a Fidesz is —, végül is kisebbségben maradtak, és azóta is ellenzéki pártok. Ennél fogva gyakorlati-rationális napi politikai munkát nem kell végezniük, és politizálásuk így absztraktabb-elvibb síkon maradhatott. Ez pedig jól beleillik az átfogó értelmiségi értékelési mechanizmusokba. Ezzel szemben a napi politikai döntési teher olyan pártvezéreket és olyan kompromisszumokat kíván meg, akikkel és amelyekkel egy morális kiállású értelmiségi csak kis mértékben tud azonosulni. Az 1990-es választások után tehát a tömegmédiák ellenzékben maradt „saját” pártjai még inkább összefonódtak itt a vezető újságírókkal, szerkesztőkkel, riporterekkel, és a kormánypártokat mint természetes ellenségeket tekintik. A kormány és a kormánypártok viszont a tömegmédiákat tekintik ellenségeiknek. A kormány/ellenzék szembenállás tehát átveddött kormány/tömegmédiák viszonyára, másfelől az ellenzék még inkább összefonódott a tömegmédiák egy sor vezető újságírójával.

Ha helyes a diagnózisom, akkor igazán jelentős változások az ellenzéki pártok–tömegmédiák–értelmiség összefonódottságában az 1994-es választások után várhatóak. A mai kormánypártok ugyanis — mint a pótvasztások sorozatos eredményei mutatják — egyre jobban felélték hitüket, így várhatóan egy SZDSZ–Fidesz vagy egy szocialista–szociálliberális koalíció kerül majd kormányra. Egy ideig nyilvánvalóan támogató beállítottságra számíthatnak majd ezek a kormánypártok — „a mi kutyánk kölyke”, mondja a magyar szólás —, de néhány év alatt várhatóan csökkenni fog a prominens értelmiségiek személyes kiállása, és felerősödik distanciájuk e pártoktól is. Az értelmiségi morális–absztrakt mércék nem állják a napi politikai kompromisszumokat és a döntési „aprómunkát”. (Bozóki András kollégám egyik legutóbbi beszélgetésünkkor jelezte, hogy ő már most is ilyen distanciálódást lát a városi értelmiségi bázisú Demokratikus Charta és az ugyanebből a talajból kinőtt párt, az SZDSZ vezetői között.)

Diagnózisom megállapításait két irányban is szeretném elhatárolni, mivel már nyilvánosságot kapott nézetek, sőt elméletek más fogalmi keretben korábban érintették az értelmiség és a hatalom viszonyát a magyar szellemi életben. Ami a társadalomtudományi irányú elhatárolódást illeti, Szelényi Iván és Konrád György valamikori híres munkája, *Az értelmiség útja a hatalomhoz* a mai Magyarországon úgy is interpretálható — épp az általam is felhozott tények alapján —, hogy az elmúlt három év nagy politikai változásai döntően az értelmiség művének tekinthetők, és az esetleges 1994-es választásokon az „echte” értelmiségi bázisú pártok kormányra kerülésével a prófécia beteljesedik. Ezzel szemben az én megítélésem szerint egy kompetitív politikai logika esetén — amely Magyarországon stabilan létrejött már — az „echte” értelmiségi pártok kormányra jutásának épp ellenkező irányban kell hatnia, és a mai diffúz-egységes értelmiségi struktúra szétterjedését fogja felgyorsítani, ami 1990-ben az említett okok miatt elmaradt.

Egy másik irányban, a ma kormányon levő MDF népi szárnyának néhány szélsőséges ideológusától is el kell határolni az egységes értel-

miségi struktúra politikai szerepéről általam mondottakat. Ők ugyanis a városi értelmiségnek az elmúlt évtizedekben spontán módon létrejött strukturális összefonódottságát a tömegmédiák nagy részével tudatos összeesküvés eredményének tekintik, „liberális maffiát” emlegetnek, és az ilyen újságok, rádiós és televíziós szerkesztőségek minden megnyilvánulásában egy bonyolult hálózatú, de centralizáltan vezérelt összeesküvő szervezet újabb cselszövését vélik felismerni. Persze az, hogy a másik oldal elhallgatja, tagadja az összefonódás tényeit — amelyek pedig egy kicsit is elfogulatlan megfigyelő előtt nyilvánvalónak tűnnek —, „vadítja” az említett szélsőséges ideológusokat, és még keményebb összeesküvés elméletek kidolgozását ösztönzi.

Márpedig az értelmiség mint egész nem tud hatalomra kerülni egy kompetitív többpártrendszerben, és strukturálisan az értelmiség egységes jellege is anakronizmussá válik a modern társadalomban, amely a professzionalizálódással egyre inkább széttöredezésre ítéli a mai kelet-európai értelmiségeket. Szűkebb témámhoz visszakanyarodva azt mondhatom, ma még ez a strukturális háttér abba az irányba hat, hogy először definiálja magát értelmiséginek és csak azután politológusnak. Ez pedig egész gondolkodásmódját és életvitelét illetően távol tartja a szisztematikus tudományos munkától, és a nyilvánosság előtti hatást teszi orientálódása középpontjába.

Néhány éve egy politológiával is kacérkodó gondolkodónk kissé sajnálkozva jegyezte meg egy nyilvánosságra hozott beszélgetésben, hogy lassanként befellegzik az amatőr módon űzött politológuskodásnak, mert „jönnek a rágcálók”, akik majd szisztematikus alaposággal feldolgozzák a tárgykörbe tartozó összefüggéseket, pedáns monográfiákba fűzve azokat. Optimista volt. Távolabb vagyunk egy rendszeres politikatudománytól, mint bármikor is. Csak jönnének már azok a „rágcálók”.